

ONTWERP AGENDA LANDBOUW

Agenda Landbouw

Uitgave van de provincie Zuid-Holland
september 2010

Doen wat gedaan moet worden

ontwerp Agenda Landbouw

Inhoud

1. Over de Agenda Landbouw	3
2. Inleiding	4
3. De opgave	8
4. De visie 2025	11
5. Specifieke relaties	14
6. De strategie	16
De agrarische topgebieden	17
De agrarische gebieden met een <i>opgave</i>	21
De agrarische gebieden onder invloed van de stad	26
7. Financieel kader	30
BIJLAGEN	32

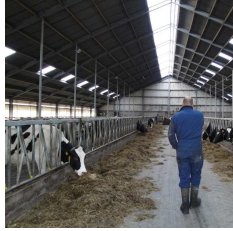
Bijlage 1: Overzicht voorstel maatregelen

Bijlage 2: Uitwerking rol provincie ten aanzien van de landbouw

Bijlage 3: Kaart met afbakening van de agrarische landschappen

Bijlage 4: Kaart maïs/ruwvoerteelt

Literatuur

1. Over de Agenda Landbouw

Voor u ligt de Agenda Landbouw van de Provincie Zuid-Holland. De agenda biedt een visie van de provincie op de ontwikkeling van een duurzame, economisch rendabele landbouw. Daarnaast bevat de agenda een strategie om tot een dergelijke landbouw te komen en een uitwerking per regio.

Met deze Agenda Landbouw geeft de Provincie Zuid-Holland de aanzet voor een provinciaal landbouwbeleidskader tot 2025. De provincie doet met de Agenda tevens voorstellen voor een aantal maatregelen op korte termijn en biedt een stimuleringsprogramma aan. De maatregelen zijn met name gericht op versterking van de landbouwstructuur en richten zich vooral op het gebied van ruimtelijke ordening. “Duurzaamheid door innovatie” en “triple p: people, planet, profit” zijn de thema’s die daarbij leidend zijn en komen eveneens in het stimuleringsprogramma nadrukkelijk aan de orde. Het woord “aanzet” is bewust gebruikt, omdat het kader in de loop van de tijd ongetwijfeld nog aan herijking onheilig zal zijn. Dit gezien de dynamische omgeving waarin de landbouwsector verkeert, waarbij niet in het minst de ontwikkelingen op Europees niveau en de markt van belang zijn.

De Agenda richt zich op de grondgebonden landbouw, die voor het overgrote deel kan worden gevat onder de deelgebieden melkveehouderij en akkerbouw. De glastuinbouw, de boomteelt en de bloembollencultures komen niet aan de orde, aangezien hierover in het kader van de Greenports afzonderlijke beleidsnota’s zijn verschenen.

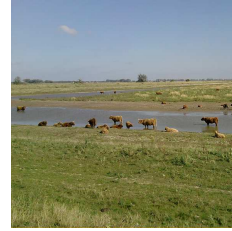
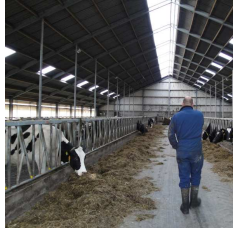
Gekozen is voor een beknopte beleidsnota, gericht op de agendering van onderwerpen die tot de wettelijke bevoegdheden en de bestuurlijke mogelijkheden van de provincie behoren. Uitgebreide beschouwingen, uitgewerkte voorbeelden en overname van resultaten uit andere onderzoeksrapporten zijn achterwege gelaten. Dit alles met als doel een compact en helder beeld te geven van de doelen die worden nagestreefd en de provinciale acties die daarbij behoren.

Als bijlagen zijn toegevoegd:

1. Een overzicht van voorstellen voor te nemen maatregelen
2. Een kaart met afbakening van de agrarische landschappen
3. Een kaart over maïs/ruwvoerteelt

Ten slotte is een literatuurlijst opgenomen.

De Agenda Landbouw zal worden vastgesteld voor Provinciale Staten. Daarmee is het van belang voor gemeenten, waterschappen, agrarische ondernemers en natuur- en milieuorganisaties evident.

2. Inleiding

De aanleiding

De Zuid-Hollandse grondgebonden landbouw is, gezien de aanzienlijke economische waarde die de sector toevoegt, van belang voor de concurrentieslag van de Zuidvleugel en is een belangrijke drager van van de sociaal-economische ontwikkeling en de ruimtelijke kwaliteit van het landelijk gebied. Vooral de melkveehouderij en de akkerbouw moeten zich, willen ze hun huidige sterke positie handhaven, echter verder doorontwikkelen tot een duurzame, economisch rendabele sector met een breed maatschappelijk draagvlak. De kansen voor een dergelijke ontwikkeling zijn aanwezig. Maar die vergen wel een sprong voorwaarts in denken en doen, zowel van overheden als van agrarische ondernemers.

In de Agenda Landbouw vindt u de visie van de Provincie Zuid-Holland op de ontwikkeling van een duurzame, economisch rendabele grondgebonden landbouw. De agenda geeft een beeld van de uitdagingen voor de landbouw en de bijdrage die deze sector kan leveren aan het streven van de provincie om tot een duurzame, economische topregio te komen.

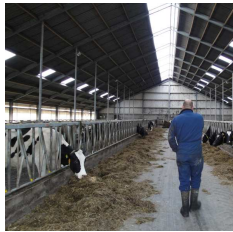
Bij de uitwerking van deze thema's werkt de provincie nauw samen met andere overheden en belangenorganisaties, die ook verantwoordelijk zijn voor een duurzame, economisch rendabele landbouw.

Waar en hoe de provincie ruimte wil bieden aan de landbouwontwikkeling is afhankelijk van de landbouwontwikkeling zelf, van de afweging van sectorale belangen tegen andere provinciale belangen en van de rol die de provincie wil spelen bij de landbouwontwikkeling. Daarnaast moet de agenda passen binnen Europese en nationale wet- en regelgeving.

Zekerheden en onzekerheden

Voor een aantal punten uit deze Agenda - zo zal in het vervolg blijken - is duidelijk welke beleidsbeslissingen op provinciaal niveau nodig en mogelijk zijn. Dit betreft met name ontwikkelingen in het ruimtelijk segment die zijn gerelateerd aan de Provinciale Structuur Visie en de daarbij behorende Verordening.

Andere onderwerpen, met name waar het betreft het faciliteren van agrarische activiteiten in gebieden met een *opgave* of nabij de stad, vergen nog een nadere doordenking voor wat betreft de afbakening van het provinciale domein in het licht van de door ons gekozen uitgangspunten in het kader van Provincie Nieuwe Stijl. Bij een verdere doorontwikkeling zal vooral ook een intensieve samenwerking met de sector zelf, met de stedelijke gebieden en andere betrokkenen nodig zijn om tot effectieve en duurzame oplossingen te komen.

In die zin hebben een aantal beschreven acties dan ook nog meer de trekken van agendering en ontwikkeling in zich, dan van uitgewerkte en vastgelegde beslissingen en vergen ze na vaststelling van de Agenda Landbouw nog een nadere doordenking en uitwerking. De bedoeling is dat deze Agenda vooral daaraan ook dienstbaar zal zijn

Voor enkele geografische deelgebieden is daarnaast een nadere, meer gebiedsgerichte, uitwerking nodig. Een voorbeeld hiervan is het eiland Goeree-Overflakkee waar een diversiteit aan ontwikkelingen, zoals landbouw, recreatie, de zoetwaterproblematiek en natuuraanleg elkaar in één gebied ontmoeten en met elkaar in verbinding zullen moeten worden gebracht. Hetzelfde geldt voor de ontwikkeling van de provinciale landschappen en de plaats daarbinnen van de landbouw. In dit soort gevallen kunnen passende en breed gedragen oplossingen ook alleen worden gevonden als met alle partijen in een gebied stapsgewijs naar een resultaat toe wordt gewerkt.

Stand van zaken¹

In het algemeen staat de grondgebonden landbouw in Zuid-Holland er goed voor. De toegevoegde waarde van het agrocomplex voor de regionale economie ligt boven het landelijke gemiddelde. Dit ondanks het feit dat de grondprijs gemiddeld 30 procent hoger is dan in de rest van Nederland.

Kerncijfers grondgebonden landbouw

- toegevoegde waarde op basis eigenproductie 1,7 miljard euro en 26.000 arbeidsplaatsen
- toegevoegde waarde totaal Zuid-Holland 4,7 miljard euro, 64.000 arbeidsplaatsen
- 3.925 bedrijven, afname 3 procent per jaar
- Gemiddelde kavelgrote 4,7 ha

Toekomst²

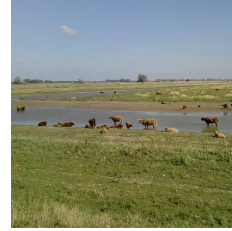
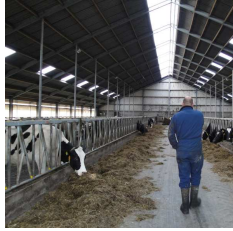
Een economisch rendabele landbouw in Zuid-Holland is ook in de toekomst zeker mogelijk. Kansen voor de grondgebonden landbouw worden vooral beïnvloed door ontwikkelingen in de markt, maar in alle regio's is in elk WLO-scenario van de studie economisch rendabele landbouw mogelijk. Daarbij is per regio wel een verschil in ontwikkeling zichtbaar. Daarom vult de provincie de Agenda regionaal in. Verder is er voor elk gebied een actief en gedifferentieerd provinciaal ruimtelijk ordeningsbeleid nodig. De provincie kan voorts bijdragen aan een economisch rendabele grondgebonden landbouw door beleid te ontwikkelen dat gericht is op agrarische structuurversterking (bijvoorbeeld bereikbaarheid, goede verkaveling). Ten slotte kan de provincie investeren en participeren, bijvoorbeeld in koplopers van bedrijfsontwikkeling of in vernieuwende gebiedsontwikkeling.

---

¹ LEI/Wageningen UR, 2010 "De grondgebonden landbouw in Zuid-Holland, structuur en ontwikkeling"

² Arcadis/LEI/Wageningen UR, 2010 "Bouwstenen voor de Agenda Landbouw van de provincie Zuid-Holland, economische scenario analyse"

Uitdagingen

De grondgebonden landbouw in Zuid-Holland speelt een belangrijke rol in de wereldwijde voedselvoorziening (voorziening van zuivel, zaai- en pootgoed). De landbouw zal zich moeten weten te positioneren in een omgeving die steeds meer verstedelijkt, en omgaan met een constante druk op de productieruimte, die daarvan het gevolg is. Ook biedt de nabijheid van 3,5 miljoen consumenten kansen. Daarnaast staat de landbouw voor de uitdaging om duurzaam te functioneren in een Delta waar de bodem daalt en de productieomstandigheden als gevolg van klimaatverandering gaan wijzigen. De landbouw heeft de mogelijkheden in huis om deze uitdagingen aan te gaan.

De aanwezige kansen worden tot op heden zeker nog niet optimaal benut. Er is in Zuid-Holland een lage organisatiegraad van 'vernieuwers' en zijn er veel barrières (sociaal en op het gebied van wet- en regelgeving), die benutting van kansen bemoeilijken. De marktpotentie van nieuwe product-marktcombinaties wordt door de Taskforce Multifunctionele Landbouw geschat op circa € 1,5 à 4 miljard. Opvallend is dat Zuid-Holland achterblijft in het benutten van beschikbare kennis- en innovatieprogramma's. Hierdoor blijven kansen liggen.

Kaders van buitenaf

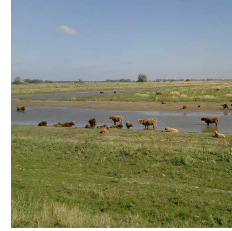
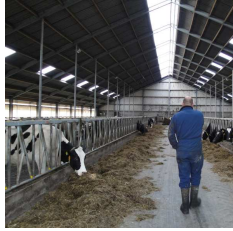
Voor de agrarische sector speelt de nationale overheid een stimulerende en kaderstellende rol. Kaderstellen betekent vooral de vertaling van Europese duurzaamheidsrichtlijnen naar Nederlandse wetgeving. Daarbij gaat het om specifieke wetgeving voor de sector en algemene wetgeving. Belangrijke kaders voor de grondgebonden landbouw zijn de Kaderrichtlijn Water, het mestbeleid, het gewasbeschermingsbeleid en het beleid voor dierwelzijn.

De provincie als speler

Over de agrarische productie is in agro-technische en zeker ook in ethische zin veel te zeggen. De daadwerkelijke invloed van de provincie als speler strekt zich feitelijk niet veel verder uit dan het grondgebied van Zuid-Holland en het ruimtelijk/economisch domein, aangevuld met een aantal beïnvloedingsmogelijkheden op Europees en nationaal niveau. Bij het opstellen van de Agenda hebben wij zoveel mogelijk rekening gehouden met ontwikkelingen 'van buitenaf', die ons provinciaal beleid kunnen beïnvloeden; bij de verdere uitwerking beperken wij ons toch tot wat 'des provincies' is.

De provincie acteert vanuit haar belangen in het landelijk gebied zoals weergegeven in de Provinciale Structuurvisie (PSV) en provinciaal waterplan.³ De opgave is daarbij om een synthese te vinden tussen de ontwikkeling van de provinciale belangen "vitale aantrekkelijke landschappen", "mooi en schoon water"

³ In bijlage 2 is de rol van de provincie ten aanzien van de landbouw specifiek ingevuld.

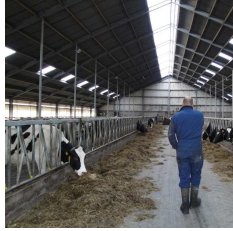

en een vitale agrarische sector. Van de sector wordt verwacht dat zij handelt vanuit ondernemersbelang. Zij is zélf verantwoordelijk voor een goede bedrijfsvoering en het benutten van kansen die door overheden en marktmechanismen geboden worden.

Het specifieke van landbouwbedrijven

De grondgebonden landbouw heeft binnen de totale economische bedrijfsstructuur een afwijkend karakter. Dit in die zin, dat ze bestaat uit een groot aantal, veelal relatief kleine ondernemingen in familieverband. Alhoewel de invloed van bedrijfskoepels en adviseurs belangrijk is, maakt dit dat strategische bedrijfsbeslissingen vaak individueel worden bepaald. Verder bestaan er grote verschillen tussen bedrijven wat betreft omvang van areaal, kapitaalintensiviteit en productiepotentieel. Dit leidt ertoe dat de generieke keuzes die de overheid maakt ten aanzien van de grondgebonden landbouw soms verschillend per bedrijf uitwerken Dit dwingt des te meer tot zorgvuldigheid en maakt de materie buitengewoon boeiend.

3. De opgave

Er ligt een mondiale, Europese en nationale kernopgave om ons landbouwsysteem te verduurzamen en rendabel te maken. Deze opgave is onder meer terug te vinden in de millenniumontwikkelingsdoelen en de meest recente hervormingen van het Europees Landbouwbeleid (Health Check 2009). Daarin zijn, naast productie van voldoende en veilig voedsel, de uitdagingen voor de landbouw van de nabije toekomst neergezet: bijdragen aan het herstel van biodiversiteit, duurzame energievoorziening, watermanagement en klimaatadaptatie. Deze uitdagingen krijgen op nationaal en regionaal niveau hun weerslag. Landbouw is daarbij onderdeel van de oplossing!

Bij een duurzame landbouw hoort ook een duurzame bron van inkomsten. Op dit moment ontvangt de agrarische sector in Zuid-Holland circa € 90 miljoen Europese subsidiesteun per jaar, voornamelijk voor de melkveehouderij. Maar Europa hervormt het Europese subsidiestelsel en slecht handelsbarrières. Gevolg is dat de opbrengsten van landbouwproducten steeds afhankelijker zijn van de prijzen op de wereldmarkt. Dit leidt tot toenemende prijsfluctuaties en onzekerheid over investeringen en de uiteindelijke opbrengst van het bedrijf. De traditionele strategie van de landbouw om hiermee om te gaan is schaalvergroting en intensivering. In de nabije toekomst zal de Europese landbouw, en daarmee de landbouw van Zuid-Holland, zich steeds meer moeten onderscheiden van de rest van de wereld. Juist bij dat onderscheid spelen de Europese voorwaarden voor duurzame productie, controleerbare herkomst en kwaliteit een belangrijke rol.

De provincie en haar partners zullen dus voortdurend over hun eigen grenzen heen moeten blijven kijken om voorbereid te zijn op de toekomst. Daarbij gaat het niet alleen om het inspelen op kansen en bedreigingen, maar ook om het nemen van verantwoordelijkheden: voor de biodiversiteit, voor het tegengaan en opvangen van de gevolgen van klimaatverandering en voor het verhogen van de kwaliteit van de leefomgeving en de identiteit van de agrarische landschappen.

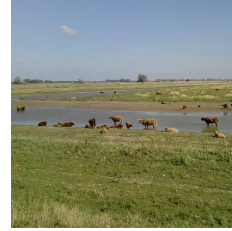
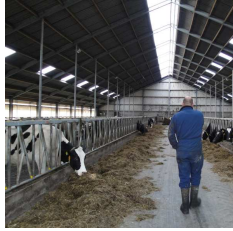
De Zuid-Hollandse landbouw staat daarmee voor de opgave om, minder afhankelijk van subsidies, een duurzame, economisch rendabele toekomst te realiseren.

Trends en ontwikkelingen

Voor de ontwikkeling naar een duurzaam, economisch rendabele landbouw in Zuid-Holland is een aantal trends en ontwikkelingen relevant.

De eerste belangrijke trend is de stijgende wereldwijde vraag naar voedsel. De Europese voedselproductie zal vanwege de demografische ontwikkeling vooral

productiever moeten worden door vergroting van schaal, kennis en kapitaalintensiteit.

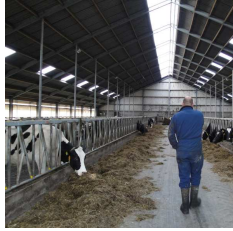
Een tweede belangrijke trend is de toenemende internationale en Europese aandacht voor de kwaliteit van ons voedsel, met name de veiligheid van ons voedsel en de wijze waarop ons voedsel wordt geproduceerd. De toenemende marktverraag voor regionaal, duurzaam geproduceerd voedsel (slowfood) is nu al merkbaar.

Een derde belangrijke trend is de klimaatverandering en de toenemende vraag naar duurzame energievoorziening. De gevolgen van de voorspelde klimaatverandering kunnen veelzijdig en ingrijpend zijn. Klimaatverandering leidt in Zuid-Holland tot langere drogere periodes en meer geconcentreerde neerslag in buien. In de winter zal de provincie grote hoeveelheden water uit gebieden bovenstrooms te verwerken krijgen. De landbouw zal moeten omgaan met tijdelijke watertekorten en op sommige plekken ook met verzilting van het water. Opgave is de meer geconcentreerde zomerneerslag vast te houden voor de langere drogere periodes. De toenemende vraag naar duurzaam geproduceerde energie kan een verschuiving naar de productie van non-food gewassen opleveren. Ook moet gedacht worden aan de inzet van non-food gewassen voor de productie van plastics, medicijnen, etc.

Wereldwijd en in Nederland neemt de biodiversiteit nog steeds af. Voor landbouw is biodiversiteit belangrijk vanwege het daarmee samenhangende weerstandsvermogen tegen plagen, bestuiving door insecten en de bodemvruchtbaarheid. Meer biodiversiteit hoeft niet altijd ten koste te gaan van ruimte voor de landbouw. Dat wordt bewezen in de, mede door de provincie gestarte, internationale proeftuin 'Functionele Agrobiodiversiteit' in de Hoeksche Waard. De provincie heeft daarnaast belangrijke taken op het gebied van weidevogels, moerasnatuur en deltanatuur. Om die taken te kunnen uitvoeren is ruimte in het landelijk gebied nodig.

Een vijfde belangrijke trend is het verdwijnen van de gangbare landbouw uit de stadsrandzone. Oorzaak hiervan is dat de landbouw nog in onvoldoende mate economische meerwaarde weet te halen uit de nabijheid van de stad. Hierdoor neemt de verrommeling toe. Herverkaveling van agrarisch grasland naar bijvoorbeeld paardenweiden wordt steeds zichtbaarder. Daarnaast verliest een groot aantal gebouwen de agrarische functie. Dit alles kan leiden tot verrommeling van het landschap.

Een zesde trend is het voortdurend blijven dalen van de bodem in de veenweiden. De gevolgen hiervan zijn duidelijk zichtbaar in het landschap. Door de daling van de bodem is er geen sprake van een duurzaam water- en bodemsysteem. Hierdoor stijgen beheerkosten voor water en infrastructuur.

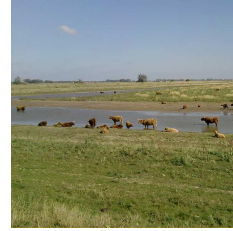
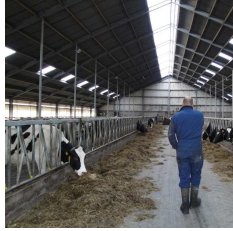
Tot slot is er stijgende behoefte aan behoud en versterking van de regionale identiteit en aan een aantrekkelijk en toegankelijk, vitaal platteland. In Zuid-Holland zijn dit belangrijke waarden die de kwaliteit van de leefomgeving bepalen.

Europese en nationale beleidsontwikkelingen

Het Europese landbouwbeleid wordt hervormd. Van agrarische ondernemers wordt steeds meer verwacht dat zij een bijdrage leveren aan Europese prioriteiten op het gebied van watermanagement, duurzame energievoorziening, het vergroten van de biodiversiteit en de innovatiekracht. Directe productiesteun maakt steeds meer plaats voor plattelandontwikkeling. Het ziet ernaar uit dat deze trend doorzet.

In de “Houtskoolschets Europees Landbouwbeleid 2020” heeft het kabinet aangegeven hoe Nederland hiermee om wil gaan. De hoofdboodschap is dat het Europese landbouwbeleid moet bijdragen aan het versterken van de marktgerichtheid van de Europese land- en tuinbouw. Daarbij streeft het kabinet naar een verdere verduurzaming van de landbouwproductie. Ook zal de landbouwproductie meer gekoppeld worden aan maatschappelijke waarden. Dat betekent dat het kabinet boeren beloont, die in een maatschappelijk waardevol gebied produceren. Want zij dragen bij aan gewenste maatschappelijke waarden, zoals landschap, milieu en natuur. Voorbeelden van waardevolle gebieden zijn nationale landschappen en bufferzones rondom Natura2000-gebieden. Ook boeren die maatschappelijke prestaties leveren met een zichtbare meerwaarde voor de samenleving, kunnen in de toekomst een beloning ontvangen.

4. De visie 2025

Het antwoord op de opgaven komt voort uit een positieve benadering van de hiervoor geschetste opgaven en trends waarbij de landbouw in Zuid-Holland verduurzaamt in al zijn facetten (people, planet en profit). Samen met de landbouw in heel Nederland neemt de sector in Europa een koploperspositie in om duurzame ontwikkeling te realiseren. Vanuit die innovatieve en ambitieuze positie kan de landbouw in Zuid-Holland een actieve bijdrage leveren aan het verder verduurzamen van het (mondiale) voedselsysteem.

Om deze visie gestalte te geven moet de komende jaren nog meer ingezet worden op verduurzaming. Systeeminnovaties en -veranderingen zijn daarbij onontbeerlijk. In die visie bestaat productie in Nederland over vijftien jaar uit voedselsystemen die in alle opzichten zijn gestoeld op verduurzaming en die passen binnen de gestelde EU- marktkaders en internationaal binnen WTO-verband. Deze aanpak kan vele gezichten hebben: van kleinschalig en lokaal tot grootschalig en mondiaal. Kringlopen zijn dan verregaand gesloten, verbindingen tussen producent, consument en omgeving open. De voedselketen is op het gebied van gezondheid en duurzaamheid meer vraag- dan productiegericht. Door deze vraaggerichtheid komt borging van publieke waarden tot stand. Hierbij past een hoogwaardige technologie en innovatie die verduurzaming ondersteunt en een bijdrage levert aan het optimaal benutten van het landbouwareaal. De provincie onderschrijft hiermee de visie⁴ van het Rijk om te komen tot een duurzame productie en consumptie van voedsel.

Hoe ziet zo'n duurzame, economisch rendabele landbouw er over vijftien jaar uit in Zuid-Holland?

People

De landbouw in Zuid-Holland is en blijft de drager van de (inter)nationaal hoog gewaardeerde landschappen. Hiermee blijft de openheid en identiteit van het landschap bestaan. Het platteland is vitaler en op veel plekken in Zuid-Holland, vooral dichtbij de stad, toegankelijk voor burgers. Regionaal geproduceerd, kwalitatief hoogwaardig voedsel is voor de consument bereikbaar en betaalbaar. Hiermee is de verbinding tussen producent en consument hersteld.

Planet

De landbouw in Zuid-Holland heeft grote stappen gezet naar een productiemethode waar het (mondiale) ecosysteem van profiteert. Over de hele provincie is een diversiteit aan duurzame bedrijfssystemen te zien. Variërend van het sluiten van kringlopen op bedrijfs- en regionaal niveau tot het leveren van

---

⁴ Ministerie van LNV, Nota Duurzaam voedsel. 29 juni 2009

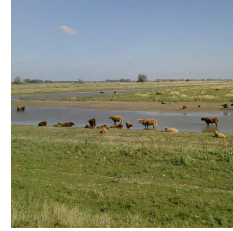
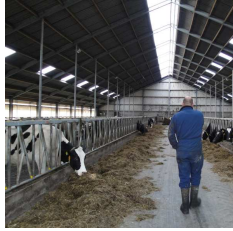
duurzame energie. In de akkerbouwgebieden is op grote schaal sprake van multifunctionele agrobiodiversiteit. Een groenblauwe dooradering van het landschap is zichtbaar en zorgt voor toename van de biodiversiteit, voldoende bestuiving door insecten, natuurlijke plaagregulatie, een hogere weerbaarheid tegen nieuwe plaagsoorten (alien species), minder milieudruk door onder andere bestrijdingsmiddelen en een verbeterde waterkwaliteit. De groenblauwe dooradering verhoogt de aantrekkelijkheid van het landschap en vormt tegelijk ook een fijnmazig systeem van wandelpaden. In de kwetsbaarste veenweiden is de bodemdaling verder geremd door de omschakeling naar extensievere bedrijfssystemen, al dan niet in combinatie met natuurontwikkeling. Teelten die bodemdaling versnellen behoren tot het verleden. In de overige veenweiden speelt de landbouw nog steeds haar rol bij het weidevogelbeheer. In de verziltinggevoelige gebieden zijn teelten geïntroduceerd die minder water verbruiken.

Profit

De landbouw heeft haar concurrentiekracht vergroot. De overheid heeft dit mede mogelijk gemaakt door ruimte voor groei en experimenten te bieden. Er is daardoor een diversiteit aan product-marktcombinaties ontstaan. Variërend van verdergaande specialisering tot multifunctionaliteit gericht op de nabijheid van het stedelijk netwerk. De regionale markt heeft zich ontwikkeld tot significante bron van inkomsten. Het vormt samen met de wereldmarkt daarmee het nieuwe speelveld. De toegankelijkheid tot de distributienetwerken voor die markten is verbeterd. Ook in de kwetsbare veenweiden wordt goed geboerd, doordat ingezet is op innovatie in bedrijfssystemen en bodem- en waterbeheer. Overheid, kennisinstellingen en ondernemers werken samen om de kennis te vergroten en te vermarkten. In gebieden waar boeren een dienst leveren met zichtbare waarde voor de samenleving (bijvoorbeeld natuur- en weidevogelbeheer, in stand houden van cultuurhistorisch waardevolle landschappen) worden zij daarvoor marktconform beloond. Intensieve veehouderij komt nauwelijks voor in Zuid-Holland.

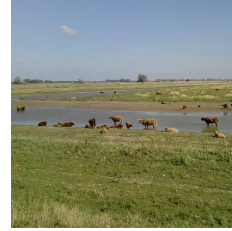
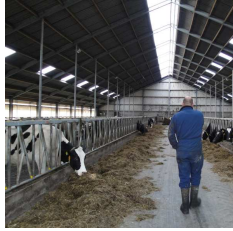

Voor heel Zuid-Holland is het vergroten van de concurrentiekracht het doel. De uitwerking van People, Planet en Profit komt terug in de drie hieronder gedefinieerde agrarische gebieden. In alledrie deze varianten zijn aspecten als een vitaal platteland, productiemethoden waar het (mondiale) ecosysteem van profiteert en een vergrote concurrentiekracht van groot belang. Om een heldere aanpak en uitwerking te geven aan de gebieden ligt er een accent op People, Planet of Profit.

1. De **agrarische topgebieden** waar de landbouw een blijvend perspectief heeft voor productie op de wereldmarkt. In termen van 'de drie P's' staat in het perspectief voor deze gebieden Profit centraal.
2. De **agrarische gebieden met een opgave** waar de huidige of toekomstige omstandigheden zullen leiden tot lagere productiviteit en rendabiliteit. Voor deze gebieden ligt er een transformatieopgave. Deze transformatie kan een andere vorm van landbouw inhouden (meer rendement), maar ook een overgang naar andere functies. In het perspectief voor deze gebieden staat Planet centraal.
3. De **agrarische gebieden onder invloed van de stad** met de hoge potentie om de regionale markt te gebruiken voor de afzet van (specialistische) producten en diensten. Voor deze gebieden is People het kernbegrip.

5. Specifieke relaties

Intensieve veehouderij

De intensieve veehouderij betreft het houden van slacht-, fok-, leg-, of pelsdieren in gebouwen (bijna) zonder weidegang en onafhankelijk van agrarische grond als productiemiddel waarbij de bedrijfsvoering die van een hobbymatige activiteit te boven gaat.

Nieuwvestiging van intensieve veehouderijbedrijven is vanuit voedselvoorziening, doelmatig agrarisch grondgebruik en productiefunctie niet noodzakelijk in Zuid-Holland. Ook vanuit landelijk perspectief is er geen noodzaak voor de vestiging van nieuwe intensieve veehouderij. Er zijn voldoende ontwikkelingsmogelijkheden in andere delen van het land. Ook biedt nieuwvestiging géén aantoonbare meerwaarde voor versterking van de ruimtelijke kwaliteit, leefbaarheid, werkgelegenheid en identiteit.

Er is daarmee geen maatschappelijke noodzaak / meerwaarde voor de vestiging van intensieve veehouderij. De provincie kiest daarom voor een verbod op nieuwvestiging.

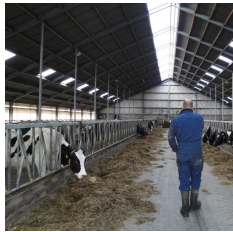
Herontwikkeling van een bestaand agrarisch bedrijf naar intensieve veehouderij wordt beschouwd als nieuwvestiging. Herontwikkeling wordt dus niet toegestaan.

Doorontwikkeling van bestaande intensieve veehouderij op de huidige locatie is alleen toegestaan indien er economische noodzaak bestaat (bedrijf gaat anders failliet) én op ruimtelijk en milieuhygiënisch vlak op verantwoorde wijze kan plaatsvinden. Een maximum van 2 ha wordt gesteld aan het bouwblok. Verplaatsing van een bedrijf wordt gezien als nieuwvestiging en is dus in beginsel niet toegestaan. In zeer bijzondere gevallen, waarbij gedacht kan worden aan een situatie waarin verplaatsing tot aanzienlijke winst op het gebied van milieu, leefomgevingskwaliteit of landschap leidt, zou hiervan op provinciaal niveau ontheffing kunnen worden verleend.

Ecologische hoofdstructuur en landbouw

In de verschillende regio's, ook in de Topgebieden voor de landbouw, liggen opgaven voor het realiseren van de Ecologische Hoofdstructuur. Hierover heeft de provincie afspraken gemaakt met het Rijk. Bij de realisatie van deze natuurgebieden gelden de volgende uitgangspunten:

- De te realiseren natuur voldoet aan de **doelen** die afgesproken zijn;
- De doelen worden zo gerealiseerd dat de negatieve gevolgen voor de landbouw minimaal zijn (inbreuk op structuur en samenhang in het gebied);

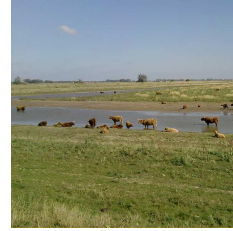
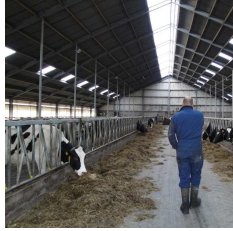
- Boeren krijgen zo mogelijk en als zij dat wensen een rol bij het beheer van de natuur. Daarvoor wordt de regeling Particulier Natuurbeheer in de hele EHS opengesteld.
- Als de natuurdoelen het toelaten wordt een deel van de natuuropgave gerealiseerd middels (zware pakketten van) agrarisch natuurbeheer. Daarbij zouden de gronden de functie landbouw houden.

Zoetwater en landbouw

Zoetwater is van levensbelang voor de grondgebonden landbouw in Zuid-Holland. De beschikbaarheid van zoetwater in akkerbouwgebieden maakt de sector concurrentiekrachtig ten opzichte van andere delta's in Europa. Klimaatverandering leidt in Zuid-Holland tot langere drogere periodes en meer geconcentreerde neerslag in buien. In de winter zal de provincie grote hoeveelheden water uit gebieden bovenstrooms te verwerken krijgen. De landbouw zal moeten omgaan met tijdelijke watertekorten en op sommige plekken ook met autonome verzilting van het water. Opgaaf is de meer geconcentreerde zomerneerslag vast te houden voor de langere drogere periodes. In samenwerking met andere partijen stelt de provincie voor de lange termijn een plan op dat een goede zoetwatervoorziening in Zuid-Holland moet waarborgen. In 2011 zijn er nieuwe plekken aan het Haringvliet om zoet water in te laten voor Goeree-Overflakkee en Voorne-Putten. Op termijn wordt er zout water in het Volkerak-Zoommeer toegelaten om de natuur te herstellen. Voordat dit gebeurt, zorgt de provincie dat de zoetwatervoorziening afdoende geregeld is. De provincie stimuleert innovatieve projecten op het gebied van zuinig watergebruik.

Recreatie en Landbouw

De grondgebonden landbouw is evenals de recreatiesector van belang voor het versterken van de concurrentiekracht van de Zuidvleugel, en is een drager voor de sociaal-economische ontwikkeling en de ruimtelijke kwaliteit van het landelijk gebied. Met name in de gebieden onder invloed van de stad is het van groot belang om de aanpak voor landbouw, recreatie en economie optimaal op elkaar af te stemmen. Dit geldt eveneens voor gebieden waar in delen sprake is van een intensieve recreatieve functie, zoals de kop van Goeree en de westkant van Voorne-Putten. De Agenda Landbouw doet een voorzet voor de rol van de landbouw in dat verband. Met name via het programma voor de Zuidvleugelgroenstructuur (met daarbinnen de provinciale landschappen) kan die integratie op regionaal niveau uitgewerkt worden. De kans op conflicterende ruimteclaims is naar verwachting niet heel groot. In de gebieden bij de stad is juist sprake van synergie. De enige regio met mogelijk strijdige ruimteclaims is de Zuidwestelijke Delta. Voor de landbouw is het van groot belang de verschillende ontwikkelingen goed op elkaar af te stemmen.

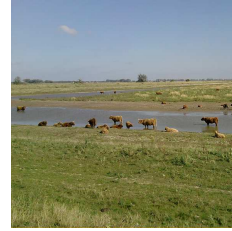
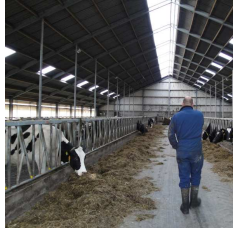
6. De strategie

In heel Zuid-Holland is duurzame, economisch rendabele landbouw mogelijk. Over het geheel gezien zal de kosten-batenstructuur verbeterd moeten worden. De provincie zal daaraan bijdragen door in te zetten op de volgende speerpunten:

1. Verbetering van de landbouwstructuur (inclusief agrarische infrastructuur).
2. Vermindering van de druk op landbouwgrond.
3. Vergroting van de regionale markt (streekproducten, diensten voor de stad).
4. Verduurzaming van de landbouw op basis van de Europese prioriteiten biodiversiteit, energie, waterbeheer en klimaatadaptatie.
5. Vergroting van toegang tot en toepassing van kennis.

De sociaal economische betekenis van de landbouw in Zuid-Holland is groot. Met het oog op de toekomst van de landbouw is innovatie en het optimaal benutten van kennis van groot belang. Het gaat dan om het vergroten van de productiviteit, het verbinden van vraag en aanbod, het verduurzamen van het landbouwbedrijf en het ontwikkelen van nieuwe, kansrijke producten en diensten.

De uitwerking van de speerpunten verschilt per gebied vanwege de aard en omvang van de uitdagingen en de kansen tot verbetering van de kosten-batenstructuur van de landbouw zelf. Hierbij worden drie verschillende typen landbouwgebieden gedefinieerd met elk eigen accenten in aanpak. Uiteraard zal binnen elk landbouwgebied een mix aan bedrijven en bedrijfsstrategieën te vinden zijn. Dat is tenslotte een keuze van de ondernemer. De provincie gebruikt de indeling voor het beter richten van haar (financieel) instrumentarium, zodat voor een ondernemer duidelijk is wat hij van de provincie kan verwachten.

De agrarische topgebieden: gebieden waar de landbouw een blijvend perspectief heeft voor productie op de Europese- en wereldmarkt.

(Zie voor de kaart met afbakening van de agrarische landschappen bijlage 3)

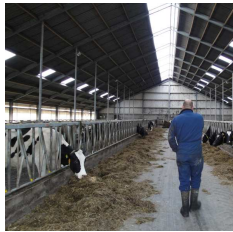
De topgebieden

- De Zuid-Hollandse Eilanden
- Een groot deel van de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden
- Delen van het gebied Gouwe Wiericke
- Het zuidelijke en oostelijke deel van de Krimpenerwaard
- De droogmakerijen tussen het Braassemermeer en Nieuwkoop

Dit zijn gebieden met een vruchtbare en stevige bodem, waaronder de eilanden in de Delta en de grootschalige goed verkavelde veenweidegebieden (klei op veengebieden). Deze gebieden worden gekenmerkt door een goede tot redelijke verkavelingsstructuur, voldoende ruimte voor groei, innovatie, bereikbaarheid voor leveranciers en afnemers van agrarische producten en voldoende aanbod van zoet water. Kostprijsverhogende factoren, zoals een niet optimaal draagkrachtige bodem, zijn weliswaar aanwezig, maar bieden ook op de langere termijn voldoende ruimte voor een rendabele landbouw.

De inzet van de provincie is hier gericht op het in stand houden en verbeteren van de toegankelijkheid tot het distributienetwerk (van leverancier tot afnemer) en het verbeteren van de landbouwstructuur (verkaveling, huiskavels, schaalvergroting, etc.). Productiebeperkende randvoorwaarden, zoals het verbod op het dempen van dwarssloten, worden zoveel mogelijk weggenomen. Dit met inachtneming van het verbeteren van de ruimtelijke kwaliteit in die gebieden en verduurzaming op het vlak van watermanagement en biodiversiteit. Specifiek voor de veenweiden blijft, op Europese schaal gezien, een productienadeel bestaan vanwege de grondslag en beperkte drooglegging.

Voor de landbouw in de topgebieden zal de provincie een bescheiden rol spelen. Het is vooral belangrijk dat bestaande provinciale kaders voldoende ruimte bieden voor de gewenste ontwikkeling van de sector. Deze ruimtelijke *regie* richt zich op handhaving van de agrarische functie, het tegengaan van verrommeling en het bieden van ruimte voor schaalvergroting.

Acties en maatregelen

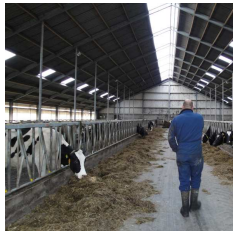
Kaderstellend

- Ruimte bieden voor bouwpercelen (bouwsteden) van maximaal twee hectare. Motivatie: In de topgebieden is schaalvergroting mogelijk. Een bouwstede van twee hectare volstaat ruimschoots voor bedrijven van ongeveer 200 melkkoeien, de benodigde machineloodsen en opslag van aardappels, uien, etc., en een bedrijfswoning. Deze maat verhindert aan de andere kant de komst van extreem grote gebouwen als megastallen. Bij deze maatvoering wordt inpassing van gebouwen in het landschap mogelijk geacht binnen de kaders van de gebiedsprofielen Ruimtelijke Kwaliteit en regioprofielen (kroonjuwelen en topgebieden) Cultuurhistorie.
- Dempen van dwarssloten vergunningvrij maken voor aspect landschap. Motivatie: In de topgebieden leiden dwarssloten tot meer arbeid bij maaien en tot meer transportbewegingen in de weilanden. Voor het in stand houden van de landschappelijke kernkwaliteiten zijn de dwarssloten niet essentieel.
- Maximaal 20 procent maïs van totaal bedrijfsoppervlak in veenweide landschappen (uit PSV: veenweidelandschap, veenweide-krekenlandschap, veenweide-droogmakerijenlandschap rivierenlandschap)

Motivatie: Ook de toplandbouw moet het veenweide-karakter ondersteunen. Voor het in stand houden van de openheid van het landschap en het voorkomen dat bodemdaling alsnog tot de problemen gaat behoren, wordt een maximum gesteld aan oppervlak maïs. Buiten de veenweidegebieden worden geen maxima gesteld.

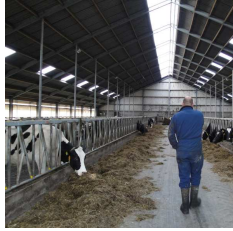

Stimuleren

- Verbeteren van de landbouwstructuur door prioritair inzetten van structuurversterkende maatregelen zoals kavelruil, kavelpaden, etc., binnen de regeling Provinciale regelingen Agrarische Structuurversterking (PrAS).
Motivatie: Voor het behouden van de concurrentiepositie op de EU- en de wereldmarkt moet arbeid zo optimaal mogelijk uitgevoerd kunnen worden. Voor de topgebieden leidt structuurversterking tot betere verkaveling en toegankelijkheid.
- Continuering van contracten agrarisch natuurbeheer alleen bij bijzonder hoog ecologisch rendement (zie Subsidieregeling Natuur en Landschap beheer voor criteria).
Motivatie: De mogelijkheden om gebruik te maken van de regeling SNL worden beperkt. Alleen bij hoog rendement voor de biodiversiteit wordt subsidie gegeven. Dit betekent concreet dat weidevogelbeheer in zijn huidige omvang voortgezet kan worden.
- Verhogen van de natuurlijke weerbaarheid en (agro)biodiversiteit van akkerbouwgebieden door uitbreiding van het aantal kilometers functionele akkerranden op de eilanden.
Motivatie: Een groenblauwe dooradering van het landschap is zichtbaar en zorgt voor toename van de biodiversiteit, voldoende bestuiving door insecten, natuurlijke plaagregulatie, een hogere weerbaarheid tegen nieuwe plaagsoorten (alien species), minder milieudruk door onder andere bestrijdingsmiddelen en een verbeterde waterkwaliteit. De groenblauwe dooradering dient tevens als fijnmazig wandelroutenetwerk.

Onderzoeken/ontwikkelen

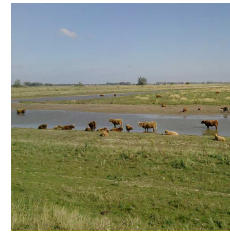
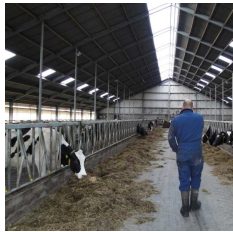
- Actief aanbieden van bestaande innovatieregelingen bij het Rijk.
Motivatie: Verbeteren van productieomstandigheden, nieuwe technieken (bijvoorbeeld GPS-systemen) kunnen leiden tot hogere opbrengsten en lagere kosten. In vergelijking met andere provincies maakt de grondgebonden landbouw in Zuid-Holland weinig gebruik van de regelingen. Samen met de sector onderzoekt de provincie hoe bestaande innovatieregelingen beter benut kunnen worden. Hier zal via de uitwerking van het Deltaprogramma ook gekeken worden naar de mogelijkheden van het beschikbaar houden van zoetwater voor Zuid-Hollandse akkerbouw op de eilanden en naar stimulering van innovaties gericht op doelmatige zoetwatertoedieningssystemen en zoetwatermanagement in het algemeen.
- Mogelijkheden voor proefstation zilte teelten en aquacultures.
Motivatie: Omgaan met droogte en minder beschikbaarheid van zoetwater. De landbouw in topgebieden moet rekening houden met veranderende waterbeheeromstandigheden. Door klimaatverandering mogen stevige

perioden van droogte in voorjaar en zomer worden verwacht en zal de landbouw in gebieden waar verzilting een rol speelt beter in staat moeten zijn om te produceren bij een beperkte zoetwatervoorraad.

Agendering

- Voortzetting van de EU-regeling Landbouw met Natuurlijke Handicaps vormt inzet van de provincie richting Rijk en Europa.
Motivatie: In het veenweide-deel van de topgebieden is, in EU-perspectief, sprake van productiebeperkende omstandigheden (peil op 60 centimeter onder maaiveld). Voor het in stand houden van het level-playing-field is (gedeeltelijke) compensatie van het verlies aan productiviteit nodig. De provincie is wél van mening dat financiering van deze regeling een zaak is van het Rijk.
- Lobby voor voldoende zoetwaterbeschikbaarheid binnen Nationaal Water Plan en Deltaprogramma
Motivatie: Zoetwater geeft de akkerbouw hogere gewasopbrengsten per hectare ten opzichte van andere delta's in de wereld. Hierdoor blijft de akkerbouw, in combinatie met het distributienetwerk, ook op langere termijn concurrerend.

De agrarische gebieden met een *opgave* : gebieden waar de huidige of toekomstige omstandigheden zullen leiden tot lagere productiviteit en rendabiliteit.

Voor deze gebieden ligt er een transformatieopgave. Deze transformatie kan een andere vorm van landbouw inhouden (meer rendement), maar ook een overgang naar andere functies.

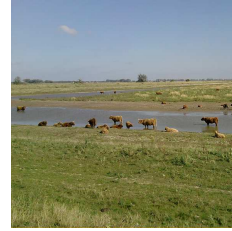
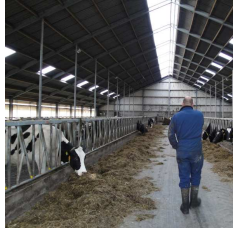
(Zie voor de kaart met afbakening van de agrarische landschappen bijlage 3)

De gebieden met een *opgave* in Zuid-Holland

- Diepe veenweiden, zoals de veenkern van de Alblasserwaard, het noordelijke en middengebied van de Krimpenerwaard, rondom de Reeuwijksche Plassen en de oostkant van de Nieuwkoopse Plassen, tussen Gouda en Boskoop.
- Verziltende polders met een negatief effect op zoetwatersystemen, zoals de polders Middelburg-Tempel en Polder de Noordplas.

De gebieden met een *opgave* zijn gebieden waar de huidige of toekomstige omstandigheden zullen leiden tot lagere productiviteit en rendabiliteit. In de veenweidegebieden komt dit door het voortdurend blijven dalen van de bodem. De gevolgen hiervan zijn duidelijk zichtbaar in het landschap. Door de daling van de bodem is er geen sprake van een duurzaam water- en bodemsysteem. Ook zorgt deze daling voor toenemende beheerkosten voor water en infrastructuur. Vanwege duurzaamheid, beperking van de CO₂-uitstoot en beheersing van de kosten van het waterbeheer, zal peilverhoging moeten worden ingezet tot een peil van 40 centimeter. Dit is het minimale peil dat nodig is voor weidegang (koe in de wei). Daardoor wordt de periode waarin de weilanden toegankelijk zijn kleiner. Hierdoor neemt het rendement van de aanwezige melkveehouderij verder af.

De inzet van de provincie is hier gericht op het in stand houden van de landbouw als drager van het landschap met kwaliteiten als openheid, agrarische identiteit, cultuurhistorie en duurzaam bodem- en waterbeheer. Onderhoud van het landschap is dan onderdeel van de bedrijfsvoeringstrategie. Het gaat daarbij nadrukkelijk om activiteiten waarvoor géén private markt bestaat. Omdat het onderhoud van het landschap feitelijk arbeid kost is het geen inkomenondersteuning. De hoogte van de vergoeding wordt gekoppeld aan de geleverde arbeid voor het onderhouden daarvan óf aan het productieverlies door eisen aan landschap (bv slotenpatroon, grondwaterspiegel). Het primaire inkomen zal echter altijd uit de markt gehaald moeten worden. Voor het vergroten van het primaire inkomen stimuleert de provincie innovaties die leiden tot meer rendabele bedrijfssystemen (bijvoorbeeld inzet van onder meer zogenoemde dubbeldoelkoeien met geringere melkgift in combinatie met goede vlees kwaliteit en lage kosten of energieproductie), waarbij de bodemdaling geremd wordt en het landschap intact blijft. Het vergroten van de toegang tot de regionale markt (streekproducten, energielevering etc.) maakt hiervan onderdeel uit. Samen met de veenweide-provincies zal in de Innovatie agenda van de Westelijke veenweiden

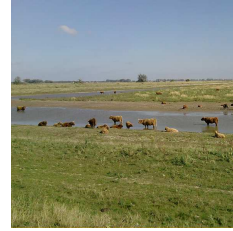
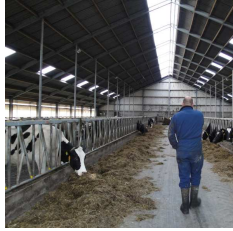

hieraan vorm gegeven worden. Ook zal de provincie ontwikkelingsruimte voor niet-agrarische functies beperken om grondprijsstijgingen te beperken (of wellicht laten dalen) zodat ruimte voor groei naar extensievere bedrijfsystemen meer haalbaar wordt.

De aanpak van de bodemdalinggevoelige kern van de Alblasserwaard wijkt af van de aanpak van de overige gebieden. Hier is nog een redelijk sterke agrarische structuur aanwezig, waardoor overgang naar beheerlandbouw nog niet nodig is. Om te voorkomen dat de rendabiliteit verslechtert komt er wel meteen een verbod op maïs/ruwvoerteelt om bodemdaling te remmen. Het effect van bodemdalingremmende innovaties (zoals onderwaterdrainage) zal hier het grootst zijn. In de Alblasserwaard ligt een natuuropgave, de Groenblauwe Ruggengraat. Omdat de bodemdalinggevoelige kern de minst productieve grond van de Alblasserwaard is, wordt deze aangewezen als zoekgebied.

Gebieden met een *opgave* zijn ook droogmakerijen waar het grondwater, dat weggepompt moet worden naar het boezemsysteem om de polder droog te houden, brak (hoog zoutgehalte) is. Dit leidt tot verzilting van het boezemsysteem, waarvan kwetsbare functies, zoals de natuur en het boomteeltcomplex Boskoop, afhankelijk zijn. Om deze ongewenste ontwikkeling te stoppen zal het uitslaan van brak water beperkt moeten worden. Peilverhogingen voor tegendruk aan het grondwater zijn een oplossingsrichting. Concreet ziet de provincie dat aanpak nú nodig wordt voor de droogmakerij Middelburg-Tempel en voor de droogmakerij ten noorden van het Bentwoud (Polder de Noordplas). Voor de landbouw zijn de verziltinggevoelige delen in de Zuidplaspolder niet meer relevant, omdat functieverandering daar al is ingezet.

Een *sterke provinciale regierol* is noodzakelijk voor een duurzame ontwikkeling in deze landbouwgebieden. Immers, vanuit gestelde kaders voor bodemdaling, risico's verbonden aan verzilting en gebrek aan zoet water zullen aanpassingen noodzakelijk zijn. Kostenbesparing door extensivering en verbreding naar gebiedsbeheerder bieden kansen voor een meer renderende en duurzame landbouw. Door inzet van menskracht en middelen *regisseert* de provincie de noodzakelijke veranderingen, zoals de uitvoering van het Actieprogramma Water van november 2009, de aanpak van het Veenweidenconvenant Krimpenerwaard, de afspraken over de aanpak van de knelpunten in Gouwe Wiericke en de verankering van de Groene Ruggengraat van Nieuwkoop tot Biesbosch.

Acties en maatregelen

Kaderstellend

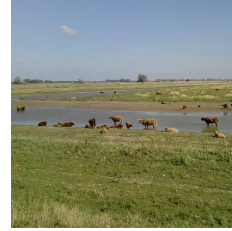
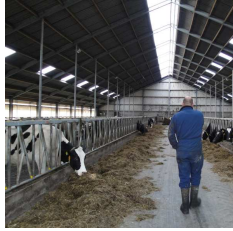
- Verbod op maïs/ruwvoer teelt.
Motivatie: Ruwvoerteelt, zoals maïsveld, “scheurt” de bodem waardoor het proces van bodemdaling versneld wordt.
- Veenkern Alblasserwaard opnemen als zoekgebied voor de Groenblauwe Ruggengraat.
Motivatie: Voor het realiseren van de Groenblauwe Ruggengraat is een verbinding tussen de Krimpenerwaard en de Biesbosch nodig. Voorkeur wordt gegeven aan een combinatie van natuuropgaven en het tegengaan van bodemdaling.
- Toestaan schuilstallen in combinatie met extensivering.
Motivatie: Bij verdergaande extensivering wordt weidegang moeilijker, doordat vee op grotere afstand van de stal komen te staan. Om weidegang mogelijk te maken kunnen schuilstallen een uitkomst bieden.

Stimuleren

- Actief aanbieden van provinciaal instrumentarium gericht op structuurversterkende maatregelen binnen het ILG, het POP en de Nota Ruimte.
Motivatie: Het huidige instrumentarium wordt onvoldoende benut. Een deel van de oorzaak is het ontbreken van een duidelijk beleidskader voor de landbouw. Hierdoor is het gesprek tussen provincie en sector/regio onvoldoende op gang gekomen.

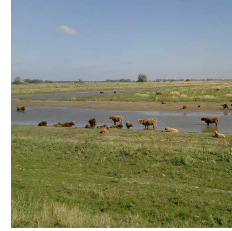
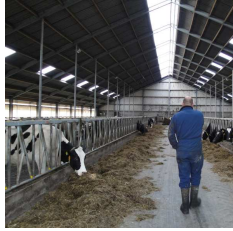

- Actief aanbieden (loketfunctie) van bestaande innovatieregelingen bij het Rijk.
Motivatie: Verbetering van productieomstandigheden en nieuwe technieken kunnen leiden tot hogere opbrengsten en lagere kosten. In vergelijking met andere provincies maakt de grondgebonden landbouw in Zuid-Holland weinig gebruik van de regelingen. Samen met de sector onderzoekt de provincie hoe bestaande innovatieregelingen beter benut kunnen worden voor bijvoorbeeld experimenten met automatisch melken op afstand (mobiele zogenoemde Natureluur- apparatuur van proefboerderij Zegveld).
- Nieuwe contracten Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer prioriteit geven
Motivatie: Gebieden met grootschalige openheid van natte veenweidegronden zijn kansrijk voor weidevogelbeheer. Bij de uitvoering van de Subsidieregeling Natuur en Landschap (SNL) zal uitbreiding van ANL-beheer worden geprioriteerd op basis van de provinciale kwaliteitsdrempels, zoals vastgelegd in het provinciale Natuurbeheerplan Zuid-Holland. Dit is een eerste stap in de richting van beloning van maatschappelijke diensten.
- Verbetering van bereikbaarheid van het gebied voor de consument (voortbouwen op recreatief routenetwerk Groene Hart).
Motivatie: Voor het ontwikkelen van product-marktcombinaties waarbij het landschap of streekproducten een rol spelen, moeten vraag- en aanbodzijde fysiek met elkaar in contact komen. De pijlers hiervoor zijn cultuurhistorische hoogtepunten en bijzondere open waterrijke veenweidelandschappen. Samen met goede routenetwerken en de mogelijkheid Hollandse steden te bezoeken, ligt hier een sterke basis voor agrotourisme.

Onderzoeken/ontwikkelen

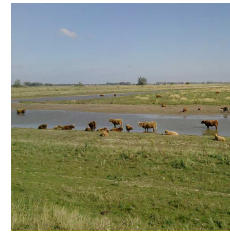
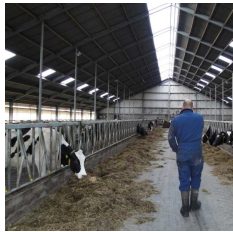
- Onderzoeken of de waterschappen bereid zijn een financiële bijdrage te leveren aan blauwe diensten.
Motivatie: Vergroten van waterbergend vermogen, vasthouden van water voor het droge seizoen.
- Uitvoeren van een pilot grootschalige extensieve melkveehouderij, geïntegreerd met natuur- en landschapsbeheer.
Motivatie: Kansen inkomensvorming: de boer wordt landschapsbeheerder van een groot gebied, heeft grotendeels de gronden in pacht dan wel in gebruik om niet of tegen betaling, waaronder ook mogelijk nieuwe landgoederen. Door dubbeldoelkoeien kan natuurgrasproductie beter worden benut in het landbouwsysteem. Extensieve bedrijfsmethoden bieden tevens kansen voor duurzame kringloopsystemen van reststoffen.
- Innovatie agenda Westelijke Veenweiden opstellen
Motivatie: Kansen inkomensvorming: meerdere concepten zijn mogelijk voor (nieuwe) rendabele agrarische bedrijfsconcepten. Samen met de Groene Hart partners en LNV zal een innovatie agenda uitgewerkt worden.

- Om boezemverzilting, veroorzaakt door de twee droogmakerijen Middelburg-Tempel en Polder de Noordplas, te stoppen ontwikkelt de provincie een plan om de landbouwfunctie aan te passen dan wel op te heffen. Financiering uit de markt vormt onderdeel van dit plan.
Motivatie: De uitslag van het zilte polderwater op het boezemsysteem wordt in toenemende mate een probleem voor het in stand houden van de zoetwatervoorziening van omliggende akkerbouwmatige teelten, het boomteeltcomplex in Boskoop en Natura2000-gebieden.
- Oprichten en vullen gebiedsfonds ter cofinanciering van maatschappelijke diensten als landschap-, water- en natuurbeheer.
Motivatie: Beheren van het landschap wordt niet via de markt beloond. Daarom wordt ingezet op publieke financiering met bijdragen van alle overheden.

Agendering

- Belonen van maatschappelijke diensten als landschap-, water- en natuurbeheer mogelijk maken bij de EU en het Rijk.
Motivatie: Voor behoud van het agrarisch veenweide-landschap is een marktconforme beloning van het beheer daarvan nodig.
- Voortzetting van de EU-regeling Landbouw met Natuurlijke Handicaps vormt inzet van de provincie in de richting van de EU en het Rijk.

Motivatie: In de gebieden met een *opgave* is, in EU-perspectief, sprake van productiebeperkende omstandigheden (peil op 60 centimeter onder maaiveld). Voor het in stand houden van het agrarische bedrijf is (gedeeltelijke) compensatie van het verlies aan productiviteit nodig. De provincie is wél van mening dat financiering van deze regeling een zaak is van het Rijk.
- Aanpak van bodemdaling in de veenkern Alblasserwaard.
Motivatie: Hoewel de aanpak van bodemdaling in de veenkern minder urgent is dan in andere gebieden moet gekeken worden naar structurele duurzame oplossingen. Met gebied en sector zal verkend worden hoe dit mogelijk is.

De agrarische gebieden onder invloed van de stad, met de hoge potentie om de regionale markt te gebruiken voor de afzet van (specialistische) producten en diensten.

(Zie voor de kaart met afbakening van de agrarische landschappen bijlage 3)

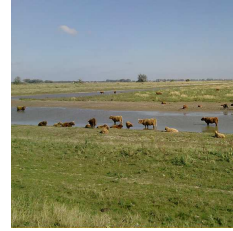
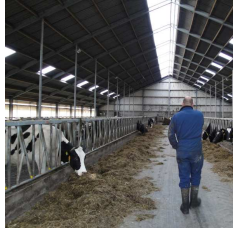
De agrarische gebieden onder invloed van de stad

Dit is de Zuidvleugel Groenstructuur met de 'Provinciale landschappen' Midden-Delfland, Land van Wijk en Wouden, Duin-Horst en Weide, IJsselmonde, Rottemeren (Noord) en Hollands Plassengebied. Ook het Eiland van Dordrecht en randen van Voorne horen hierbij.

De invloed van de stad is in heel Zuid-Holland merkbaar. Specifiek in de Zuidvleugel Groenstructuur is de druk op grond hoog, met hoge grondprijzen en beperkingen voor schaalvergroting tot gevolg. Ook heeft het landschap een belangrijke toegevoegde waarde voor het stedelijke netwerk. Het landschap bij de stad is de ruimte waarin behoefte aan recreatie, cultuurhistorie, biodiversiteit en landbouw elkaar ontmoeten. De nabijheid van een grote stedelijke markt biedt specifieke kansen en uitdagingen voor de ontwikkeling van de landbouw.

De inzet van de provincie is gericht op het vergroten van de toegankelijkheid tot de lokale en regionale markt. Het gaat hier om het binden van de stad als directe klant voor recreatie, educatie, zorg, kinderopvang en directe verkoop. Het vergroten van afzetmogelijkheden in de stad en de organisatie van de keten is van belang. Hierdoor kan een aanzienlijke verbetering van het inkomen per bedrijf gerealiseerd worden. Zo ontstaat er een gezond toekomstperspectief, waarin ook ruimte is voor bedrijven die dicht bij de primaire landbouwactiviteit blijven. De provinciale landschappen bieden daarmee een divers palet aan plattelandsondernemers. Voor behoud van het agrarische karakter en rust op de grondmarkt hanteert de provincie bebouwingscontouren en beperkt de mogelijkheden tot functieverandering op vrijvallende agrarische bebouwing.

De provincie wil een *agenderende* rol vervullen, gericht op vergroting van het weerstandsvermogen van de landbouw tegen verdringing door de stad. De ondernemers zullen dit wel zelf moeten doen, maar de provincie kan - naast agendering van het probleem - helpen. Enerzijds door een sterke ruimtelijke regie te voeren, die gericht is op handhaving van de agrarische functie, op het tegengaan van verrommeling, op het bieden van ruimte voor ontwikkelingen die passen bij landbouwbedrijven met het oog op diensten voor de stad. Anderzijds door het stimuleren van innovaties van slimme product-marktcombinaties en structuurverbetering.

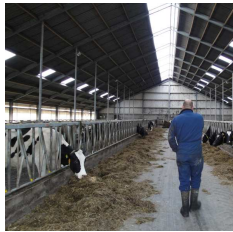
Acties en maatregelen

Kaderstellend

- Verbod op schuilstallen.
Motivatie: Voor het voorkomen van verrommeling (bijvoorbeeld een stal bij elke paardenwei) is een verbod zinvol.
- Maximaal 20 procent maïs van totaal bedrijfsoppervlak in veenweide landschappen en landgoederenlandschap.
Motivatie: Voor het in stand houden van de openheid van het landschap en het voorkomen dat bodemdaling alsnog tot de problemen gaat behoren, wordt een maximum gesteld aan oppervlak maïs.

Stimuleren

- Voortzetting bevordering toeristische activiteiten: vergroten van de fysieke bereikbaarheid van de landschappen door mede te investeren in voet- en fietspaden.
Motivatie: Een deel van de product-marktcombinaties zullen te vinden zijn in de provinciale landschappen zelf (recreatie, educatie, zorg, kinderopvang en directe verkoop). Het is belangrijk dat de fysieke bereikbaarheid verbetert (actie in kader van Zuidvleugel Groenstructuur)
- Vergroting van het marktaandeel voor regionale producten door samen met de Zuidvleugelpartners de vraagzijde te stimuleren door bij de 40 procent duurzaam inkoopnorm voor bedrijfsrestaurants en cateraars streekeigen producten op te nemen.
Motivatie: Het mobiliseren van de vraagzijde geeft een goede eerste impuls om het vergroten van het marktaandeel voor regionale producten op gang te brengen.

- Vergroting van het marktaandeel voor regionale producten door marketing van streekproducten, gebruikmakend van de hoge kwaliteit, smaak en identiteit. Motivatie: Het mobiliseren van de vraagzijde geeft een goede eerste impuls om het vergroten van het marktaandeel voor regionale producten op gang te brengen.
- Uitbreiding van agrarisch natuur- en landschapsbeheer prioritair stellen op basis van kwaliteitsdrempel(s), vastgelegd in het provinciale natuurbeheerplan. Motivatie: Buitelende en roepende weidevogels nabij de stad worden door stedelingen hoog gewaardeerd en zijn onderdeel van het landschap. Ook zijn openheid en weidevogels doelen die elkaar versterken. Wél kent dit type landbouwgebied een lagere prioriteit bij inzet van schaarse weidevogelgelden dan in probleemgebieden, tenzij een aangevraagd weidevogelmozaïek uitstijgt boven de minimum weidevogelnorm, zoals vastgelegd in het provinciale Natuurbeheerplan.

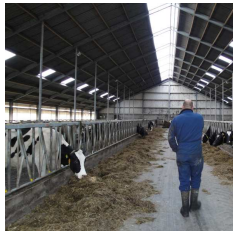
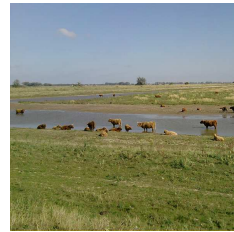
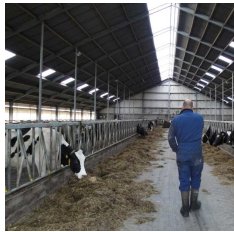

foto: T. Koorevaar

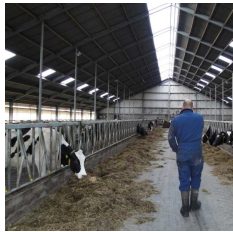
Onderzoeken/ontwikkelen

- De provincie onderzoekt de mogelijkheid om een innovatieregeling op te zetten voor de ontwikkeling van logistieke oplossingen voor de regionale (versproducten-) markt.
 Motivatie: Op dit moment blijkt één van de knelpunten van het distribueren van streekproducten in de logistiek te liggen. Het is zaak dat hier oplossingen voor gevonden worden om de regionale markt goed op gang te krijgen.
- Oprichten en vullen van een gebiedsfonds ter cofinanciering van maatschappelijke diensten als landschap-, water- en natuurbeheer.
 Motivatie: Beheren van het landschap wordt niet via de markt beloond, maar is wel nodig voor het in stand houden van het cultuurhistorisch karakter. Daarom wordt ingezet op publieke financiering met bijdrage van alle overheden.
- Regelgeving buitengebied in overeenstemming brengen met ontwikkeling nieuwe product-marktcombinaties voor agrotourisme/diensten voor de stad.
 Motivatie: Agrotourisme - zoals overnachten op de boerderij - wordt gezien als een welkome aanvulling op de toeristische diversiteit. Onbekend is of de huidige voorstellen voor de regelgeving buitengebied voldoen.
- Starten pilots duurzaam ondernemen in Midden-Delfland, als uitvloeisel van de compensatieregeling IODS. Met de gemeente Midden-Delfland wordt invulling gegeven aan de uitwerking van een instrumentarium ter versterking van de landbouw.
 Motivatie: De landbouw in Midden-Delfland staat onder druk door de hoge grondprijzen. Versterking van de landbouw is nodig om weerstand te kunnen bieden aan deze grondprijzen.

- Onderzoeken of met het instellen van een provinciale open-ruimteheffing de stedelijke druk op de agrarische grondmarkt gaat afnemen.
Motivatie: Enerzijds is dit een prikkel om meer te bouwen binnen de stedelijke bebouwingscontouren. Anderzijds remt het projectontwikkelaars af om steeds meer landbouwgrond te kopen en daarmee te speculeren. De opbrengst van de heffing kan worden gebruikt voor versterking van de functies van het landelijk gebied.

7. Financieel kader

In bijlage 1 wordt een overzicht gegeven van de voorgestelde maatregelen. Ook wordt aangegeven op welke termijn de maatregel genomen kan worden. Voor een aantal maatregelen is nog geld beschikbaar, of zijn afspraken in de maak, binnen de lopende programma's ILG, Nota Ruimte en het Plattelandsontwikkelingsprogramma. Er zijn ook maatregelen waarvoor het onzeker is of hier in de toekomst financiële middelen voor geregeld kunnen worden. Deze maatregelen zullen in nader overleg met sector en overige partners uitgewerkt worden.

Maatregelen met geld / menskracht tot en met 2013

Binnen het ILG en het Plattelandsontwikkelingsprogramma is nog een beperkt aantal middelen - vanuit Europa, het Rijk en de cofinanciering van de provincie - beschikbaar voor stimuleringsmaatregelen van de provinciale speerpunten:

Verbetering van de landbouwstructuur	€ 10,0 miljoen
Vermindering van de druk op landbouwgrond	-
Vergroting van de regionale markt	€ 9,5 miljoen
Verduurzaming van de landbouw	€ 11,2 miljoen
Vergroten toegang tot en toepassing van kennis	-

De Agenda Landbouw geeft vooral een beleidskader dat leidt tot herprioritering van de middelen naar gebieden en doelgroepen.

Voor maatregel 24, starten en uitvoeren pilots duurzaam ondernemen in Midden-Delfland, worden nu voorbereidingen getroffen voor het financieren van experimenten uit compensatiemiddelen voor landbouw uit het project Integrale Ontwikkeling Delft Schiedam (IODS). Overleg met LNV over de Rijksbijdrage loopt.

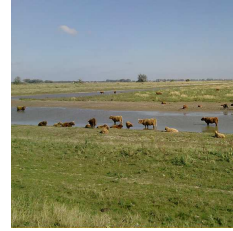
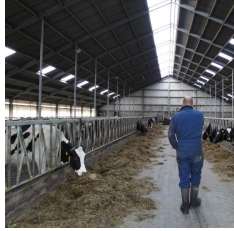
Voor de maatregelen onder de noemer "onderzoek" worden acties ingezet vanuit de reguliere beleidsbegroting.

Maatregelen waar nog middelen voor geregeld moeten worden

Voor een aantal maatregelen is (nog) geen geld beschikbaar. Eerst zal een nadere uitwerking en daarop volgend een beoordeling op doelmatigheid en effectiviteit plaats moeten vinden. De provincie wil deze maatregelen in nader overleg met de sector en overige partners uitwerken. Het betreft de volgende maatregelen:

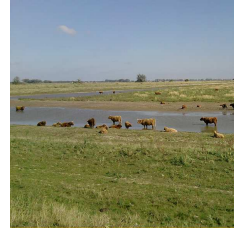
Maatregel 17: Nieuwe contracten agrarisch natuurbeheer prioriteit geven in probleemgebieden.

Maatregel 19: Uitvoeren pilot grootschalige extensieve melkveehouderij.

Maatregel 23: Particulier Natuurbeheer mogelijk maken in de hele EHS (besluitvorming loopt specifiek traject).

Maatregel 27: Oprichten en vullen innovatieregeling logistieke oplossingen voor afzet regionale producten.

8. BIJLAGEN

Bijlage 1: Overzicht voorstel maatregelen

Bijlage 2: Uitwerking rol provincie ten aanzien van de landbouw

Bijlage 3: Kaart met afbakening van de agrarische landschappen

Bijlage 4: Kaart maïs/ruwvoerteelt

Literatuur

Bijlage 1: Overzicht voorstel maatregelen

Speerpunt		Maatregel	Actie	Planning			Rol provincie				Gebied			€-bron
				2010-2013	2013-2020	> 2020	Kaderstellend	Stimulerend	Onderzoeken/ ontwikkelen	Agenderen	Agrarisch topgebied	probleemgebied	nabij de stad	
			smart geformuleerd op basis van nog op te stellen uitvoeringsprogramma											
Verbeteren van de landbouwstructuur	1	Ruimte bieden voor bouwpercelen (bouwsteden) van maximaal 2 hectare												nvt
	2	Dempen van dwarssloten vergunningvrij maken												nvt
	3	Max. 20% mais/ruwvoer in veenweide landschap in de top gebieden												nvt
	4	Structuurversterkende maatregelen prioriteit binnen provinciale regeling agrarische structuurversterking												ILG/POP
	5	Lobby voor voldoende zoetwaterbeschikbaarheid												nvt
	6	Verbod op mais/ruwvoer teelt												nvt
	7	Toestaan schuilstallen in combinatie met extensivering												nvt
Verminderen van de druk op landbouwgrond	8	Onderzoeken of een provinciale open ruimte heffing de druk op de agrarische grondmarkt doet afnemen												
Vergroten van de regionale markt	9	Verbeteren bereikbaarheid agrarische bedrijven voor de consument voor stimuleren product- markt combinaties												ILG/POP
	10	Vergroting van het marktaandeel voor regionale producten door merk en marketing												
	11	Regelgeving buitengebied in overeenstemming brengen met ontwikkeling product- marktcombinaties voor agrotourisme												nvt
	12	Vergroting van het marktaandeel voor regionale producten samen met Zuidvleugelpartners door in de 40% duurzaam inkoopnorm voor bedrijfsrestaurants/ catering streekelijke producten op te nemen.												

Speerpunt		Maatregel	Actie	Planning			Rol provincie				Gebied			€-bron
				2010-2013	2013-2020	> 2020	Kaderstellend	Stimulerend	Onderzoeken/ ontwikkelen	Agenderen	Agrarisch topgebied	probleemgebied	nabij de stad	
			smart geformuleerd op basis van nog op te stellen uitvoeringsprogramma											
Verduurzaming van de landbouw	13	Continuering contracten agrarisch natuurbeheer bij hoog rendement (SNL) weidevogels > 75 broedparen per ha.												ILG/POP
	14	Uitbreiding aantal km. Functionele akkerranden												ILG/POP
	15	Lobby voortzetting van de EU regeling landbouw met natuurlijke handicaps												nvt
	16	Veenkern Alblasserwaard opnemen als zoekgebied voor de Groenblauwe ruggengraat												nvt
	17	Nieuwe contracten agrarisch natuurbeheer prioriteit geven (SNL)												
	18	Onderzoeken of de waterschappen bereid zijn een financiële bijdrage te leveren aan blauwe diensten												nvt
	19	Uitvoeren pilot grootschalige extensieve melkveehouderij												
	20	stoppen boezemverzilting veroorzaakt door droogmakerijen												
	21	Oprichten en vullen gebiedsfonds voor maatschappelijke diensten												
	22	Lobby belonen van maatschappelijke diensten mogelijk maken bij EU/Rijk												nvt
23	Particulier Natuurbeheer mogelijk maken in heel de EHS.													
24	Starten en uitvoeren pilots duurzaam ondernemen in Midden-Delfland													
Vergroten toegang tot en toepassing van kennis vergroten	25	Actief aanbieden voor bestaande innovatieregelingen Rijk en provinciaal instrumentarium structuurversterkende maatregelen												nvt
	26	Mogelijkheden proefstation zilte teelten en aquacultures												nvt
	27	Oprichten en vullen innovatieregeling logistieke oplossingen voor afzet regionale producten												
	28	Vormgeven innovatie Agenda Westelijke Veenweiden												

Bijlage 2: Uitwerking rol provincie ten aanzien van de landbouw

De provincie opereert in de drie onderscheiden agrarische gebieden dus vanuit verschillende rollen. Dit komt door de variatie in complexiteit en integraliteit van opgaven. Samengevat ziet dat er per gebied als volgt uit:

Gebied	Reguleren	Stimuleren	Initiëren	Ondersteunen	Agenderen
Topgebieden	X	X			X
Probleemgebieden	X	X	X	X	X
Landbouw bij de stad	X	X	X		X

De regulerende rol zit met name in ruimtelijke maatregelen, die tot de core-business van de provincie behoort. De Provinciale Structuurvisie en de Verordening Ruimte vormen hiervoor de belangrijkste instrumenten.

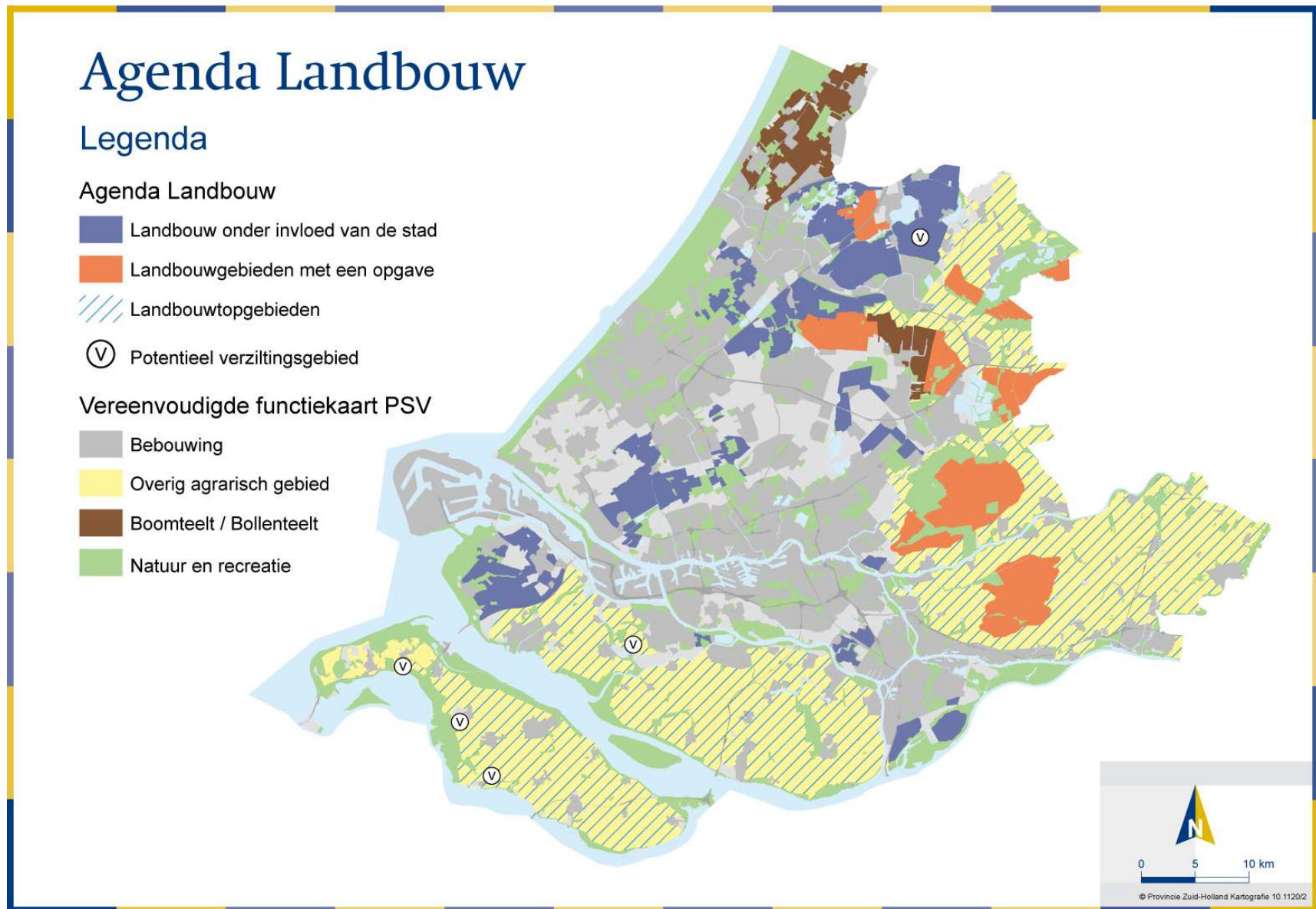
Het stimuleren zal zich richten op de toekomstige ontwikkelingen. Het bevorderen van innovatie is daarbij belangrijk. Innovatie is een belangrijk ingrediënt van de Agenda Landbouw. Het gaat dan om het vergroten van de productiviteit, het verbinden van vraag en aanbod en het ontwikkelen van nieuwe, kansrijke producten en diensten.

De initiërende rol betekent dat er voortouw wordt genomen om een beweging in gang te zetten. De provincie pakt iets kort op om het vervolgens weer los te laten. Bijvoorbeeld contacten te leggen tussen sector en wetenschap of gespecialiseerde bedrijven met betrekking tot kennis van financieringsstromen uit EU en Rijk. Of door experimenten te starten waarbij extensievere bedrijfsmodellen getest worden (gebeurd rond Reeuwijk).

De ondersteunende rol in de probleemgebieden betekent op langere termijn willen mee betalen voor publieke diensten. Dit spitst zich met name toe op de probleemgebieden.

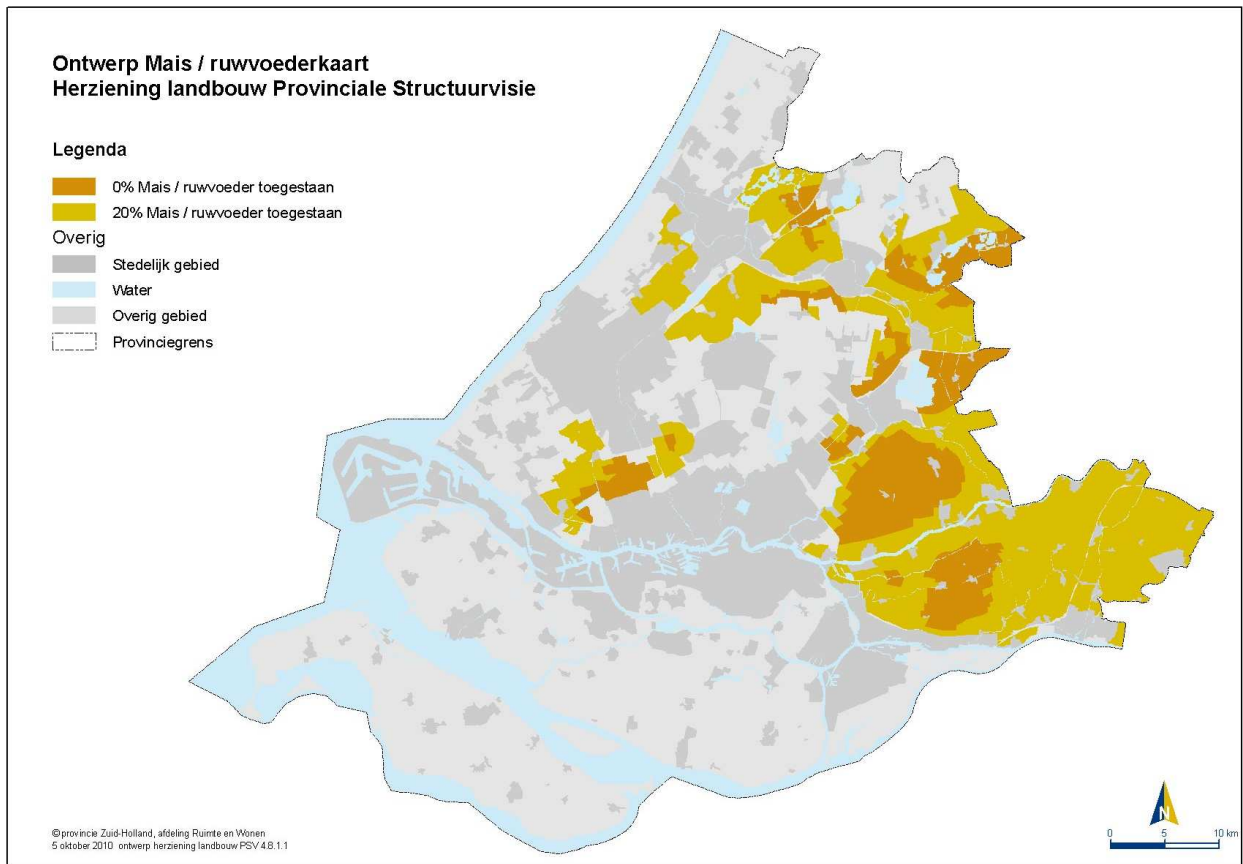
Agenderen zal daar plaatsvinden daar waar voor een gebied of een deel van de bedrijfstak veranderingen nodig zijn, maar waarbij het wat en hoe nog niet helder is en gebiedsontwikkelingen geboden zijn. Reeds eerder is als voorbeeld het eiland Goeree-Overflakkee genoemd.

Bijlage 3: Kaart met afbakening van de agrarische landschappen

Bijlage 4: Kaart maïs/ruwvoerteelt

NB: nog in bewerking op details

Literatuur

- De grondgebonden landbouw in Zuid-Holland. Structuur en ontwikkeling, rapportage LEI Wageningen UR, 2010
- Bouwstenen voor de Agenda Landbouw van de Provincie Zuid-Holland, Arcadis Nederland / LEI Wageningen UR, 2010.
- Boone, J.A. & M.A. Dolman (red.), 2010. Duurzame Landbouw in Beeld 2010; Resultaten van de Nederlandse land- en tuinbouw op het gebied van People, Planet en Profit. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 105.
- LNV, Houtskoolschets Europees Landbouwbeleid 2020, brief aan de Tweede Kamer dd. 12 september 2008. LNV, 2008.
- Nowicki, P., H. van Meijl, A. Knierim, M. Banse, J. Helming, O. Margraf, B. Matzdorf, R. Mnatsakanian, M. Reutter, I. Terluin, K. Overmars, D. Verhoog, C. Weeger, H. Westhoek, *Scenar 2020 - Scenario study on agriculture and the rural world. Contract No. 30 - CE - 0040087/00-08*. European Commission, Directorate-General Agriculture and Rural Development, Brussels, 2007.
- Boeren in het Groene Hart. Kansen voor het agrocluster, rapportage LEI Wageningen UR
- De commerciële veranderingen in de Nederlandse voedselketen en de kwaliteitseffecten op de primaire sector in Nederland, Foodservice Instituut Nederland
- Verbreding gevraagd, verkenning potentiële marktvraag verbredingsactiviteiten landbouw, Ecorys, Aquator, Verwey-Jonker Instituut
- Provinciale Structuurvisie, Provincie Zuid-Holland, juli 2010
- Provinciaal Waterplan 2010-2015, Provincie Zuid-Holland, november 2009
- De agrarische sector in Nederland naar 2020, rapportage LEI Wageningen UR, 2009
- Braakliggend veld, Publicatie van de Raad voor het Landelijk gebied 9/08, november 2009.
- Natuurlijk Doen - Natuurlijk Lukt Het, ondernemen met natuur, Publicatie van met Ministerie van LNV en LTO Nederland 2009